

टिप्पणी

11

कुंदमाला

अनेके नाटककाराः कविः च वाल्मीकिस्य रामायणात् सीतायाः निर्वासनकथायाः आधारेण कृतयः रचिताः सन्ति। भवभूति इत्यनेन उत्तररामचरितम् इति नाटकस्य आधारेण अपि एषा कथा निर्मिता अस्ति। अस्याः कथायाः आधारेण शकुंदमालाश्च नाटकस्य रचना संस्कृतनाट्यपरम्परायां दिग्गनागेन कृता अस्ति। भवभूतेः उत्तररामचरितस्य दिग्गनागस्य कुंदमालस्य च दृष्टिकोणे बहु भेदः अस्ति। कुंदमाला नाटकं नन्दीमूले भाससमीपे च प्रस्तावनायां च स्थितम् अस्ति। यथा भासः स्वनाट्यलेखनार्थं नाट्यविधिप्रयोगं कृतवान् तथा कुंदमाले अपि दिग्गनागः तस्यैव प्रयोगं कुर्वन् दृश्यते। श्लायदृश्यस्य (छाया दृष्टिः) योजना कुंदमाला अन्येभ्यः संस्कृतनाटकेभ्यः भिन्ना अद्वितीया च करोति।

भवभूतेः उत्तररामचरितम् इत्यस्मिन् सीतां आदर्शपात्ररूपेण प्रस्तुत्य बहु अतिशयोक्तिः प्रयुक्ता अस्ति, परन्तु कुंदमाला इति नाटके दिग्गनागः सीतां सामान्यस्त्री इव दर्शयति। भवभूतेः सीता आदर्शवादस्य मूर्तरूपः अस्ति किन्तु दिग्गनागस्य सीता वाल्मीकिस्य अत्यन्तं समीपस्थः अस्ति। वाल्मीक्याः अनन्तरं कुंदमाला एव एकमेव नाटकं यस्मिन् सीता मनुष्यरूपेण प्रदर्शिता अस्ति।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- कुंदमालस्य लेखकस्य दिग्गनागस्य विषये जानन्ति;
- कुंदमालस्य कथानकस्य विषये जानन्ति;
- पात्राणां विषये ज्ञातव्यम्;
- कुंदमाले प्रयुक्तस्य नाट्यनियोजनस्य विषये ज्ञातव्यम्; तथा

भारतीयनाटकानां परिचयः

टिप्पणी

- कुंदमालस्य रंगमञ्चसंभावानानि सैद्धान्तिकप्रयोगं च अवगच्छन्ति।

11.1 कुंदमालस्य सामान्यपरिचयः

प्राचीनग्रन्थानां आविष्कारे दक्षिणभारतस्य विद्वांसः प्रमुखा भूमिकां निर्वहन्ति। भासस्य नाटकानि दक्षिणभारते अपि दृश्यन्ते। कुण्डमाला अपि एकं नाटकं यत् दक्षिणभारतस्य विद्वांसस्य प्रयत्नेन प्राप्तम् अस्ति। अद्यावधि कुंदमालस्य षट् हस्तलिखितप्रतियाः प्राप्यन्ते। कुंदमाला प्रथमवारं मद्रासनगरे १९२३ तमे वर्षे प्रकाशिता। सरलभाषायाः हृदयस्पर्शी कथानकस्य च कारणात् एतावता अल्पे काले एव एतत् नाटकं पाठकानां मध्ये स्थानं प्राप्तवान् आसीत्।

कुंदमालस्य रचयितस्य दिंगनागस्य कालखण्डः १००० ई. इति निर्धारितः अस्ति। कुंदमालस्य स्वभावस्य आधारेण, अस्मिन् नाटके प्राप्यमाणानां धार्मिकसामाजिकप्रतिमानां आधारेण अस्मिन् काले सृष्टिकर्तुः स्थितिः निर्धारिता अस्ति। दिंगनागः सुदूरदक्षिणे अररालपुर-नगरस्य निवासी आसीत्। तस्य निवासस्थानम् अपि नाटकस्य पूर्वाङ्गे उल्लिखितम् अस्ति। सः मूलतः ब्राह्मणः आसीत्, देवदेवतासु पूर्णविश्वासः च आसीत्। नाटके सः शिवस्य स्तुतिं कृत्वा मुक्तहृदयेन स्वस्य वैभवं प्रकटितवान् अस्ति। अस्मात् स्पष्टं भवति यत् सः शैव ब्राह्मणः आसीत्। दिंगम् इत्यस्य सङ्गीतस्य विषये विशेषः प्रेम आसीत्। सम्बेदादतिरिक्तं वीणाक्रीडायां अपि तस्य विशेषरुचिः आसीत्। नाटके अनेकेषु स्थानेषु सङ्गीतस्य प्रभावः अपि तेन वर्णितः अस्ति। व्याकरणं, ज्योतिषशास्त्रं, दर्शनं, आयुर्वेदं, नाटकविज्ञानं च इति विषयेषु दिंगनाग इत्यस्य सम्पूर्णः अधिकारः आसीत्। सः सर्वदा वनानाम् आश्रमाणां च सरलजीवनस्य विषये कथयति यस्मात् वयं अनुमानं कर्तुं शक्नुमः यत् कुण्डमालस्य लेखकः दिंगनाग धार्मिकः एकान्तवासी च आसीत्।

11.2 कुंदमालस्य मुख्याः पात्राः

नाटकस्य पात्रसूची यथा-

पुरुषपात्राणि

सूत्रधारः - नाटकस्य समन्वयकः

रामः - नायकः

लक्ष्मणः - रामस्य अनुजः

कुशः - रामस्य ज्येष्ठः पुत्रः

लवः - रामस्य कनिष्ठः पुत्रः

वाल्मीकि - रामायणस्य प्रवर्तकः

सुमन्त्रः - राज्ञः रथवाहकः

कौशिका - विदूषकः

कणवः - वाल्मीकिस्य शिष्यः रामस्य च बाल्यसहचरः

बादरायणः - वाल्मीकिस्य अन्य-शिष्यः

स्त्रीपात्राणि

सीता - नायिका, रामस्य भार्या

यज्ञवेदी - आश्रमस्य कन्या

वेदवती - आश्रमस्य अन्या कन्या सीतासखी च

मुनिकन्या - आश्रमस्य कन्या

कुंदमाला नाटके रामः, सीता, लक्ष्मणः, कुशः, लुवः, वाल्मीकिः च मुख्याः पात्राः सन्ति।
कथायाः अनुसारं दिंगनाग इत्यनेन एतानि पात्राणि अतीव सुन्दरं चित्रितानि सन्ति।

रामः

कुंदमालस्य नायकः रामः यः धैरोदत्तप्रकारः। स्वभावतः विनयशीलः अहङ्कारः स्थिरचित्तः गम्भीरः दृढनिश्चयः। राजा भूत्वा अपि रामः स्वजनानाम् इच्छां आदरयति। न्यायप्रेमस्य स्तुत्वा ऋषयः ऋषयः अपि कदापि न श्रान्ताः भवन्ति। स्वगोत्रत्राणभयात् प्राणिनापि प्रियां सीतां परित्यज्य न संकोचयति। रामः स्वभावापेक्षया कर्तव्यं उच्चतरं मन्यते। सः मनुष्यवत् स्वपत्न्याः सीतां त्यक्त्वा शोकेन परितः भवति, परन्तु तदपि आदर्शराजा इव जनप्रति स्वकर्तव्यनिर्वहणं स्वस्य आदर्शं मन्यते।

सीता

सीता कुंदमाला नाटकस्य नायिका अस्ति। सा रामस्य पत्नी अस्ति। दिंगनागः कुण्डमालायाः नायिकां आदर्शस्त्रीरूपेण दर्शितवान् अस्ति। सीता यज्ञगुणैः, चरित्रशुद्धिः, साहसं, सहिष्णुता च गुणैः युक्ता अस्ति। सा गर्विता अस्ति यत् स्वपतिः आदर्शः राजा अस्ति, स्वार्थं विना स्वजनं प्रति स्वकर्तव्यं च करोति। सीता मन्यते यत् रामस्य तस्याः प्रति अचलः प्रेम अस्ति। सा मित्रेभ्यः अपि रामविरुद्धं आलोचनां श्रुत्वा प्रतिरोधं करोति। तस्याः भर्तुः प्रति एतावत् विश्वासः अस्ति यत् सा स्वसखीं वेदवतीं अन्यस्य स्त्रियाः हस्तग्रहणविषये कथयति यत् सः अन्यस्य हस्तं धारयति चेदपि आर्यस्य हृदयं मम एव इति। तस्याः मित्राणि अपि सीतायाः एतत् विश्वासं दृष्ट्वा आश्चर्यचकिताः भवन्ति।

टिप्पणी

भारतीयनाटकानां
परिचयः

टिप्पणी

लक्ष्मणः

लक्ष्मणः रामस्य प्रियः भ्राता अस्ति। स्वभावतः आज्ञाकारी, रामस्य आदेशं परमं मन्यते। सदा रामाय कामान् अपि त्याजयितुं सज्जः भवति। अनिच्छया अपि सः अग्रजस्य आज्ञां पालयित्वा सीतां वने त्यक्तुं आगच्छति। सीतायाः विषये तस्य हृदये अपारं दुःखम् अस्ति। सः सीतां वने त्यक्त्वा अत्यन्तं अपराधं अनुभवति, लङ्कायां युद्धे हतः चेत् श्रेयस्करं स्यात् इति वदति। सः रामं दुःखितं दृष्ट्वा दुःखी भवति, दुःखं दूरीकर्तुं प्रयतते च। मूलतः लक्ष्मणः मृदुहृदयः अस्ति किन्तु परिस्थित्याः कारणात् तस्मै कठोरः भवितुम् अर्हति।

कुशः लवः च

कुशः लवः च रामस्य पुत्राः। वने वाससमये सीतायाः गर्भात् जाताः। उभौ अपि द्विजौ भ्रातरौ स्तः। स्वभावतः उभौ लीलाशीलौ, शिष्टौ, धैर्यवन्तौ च। उभयोः सौन्दर्यं हृदयविदारकं भवति, तेषां सौन्दर्यस्य कारणात् सर्वेषां आश्रमवासिनां आकर्षणकेन्द्रं भवति। तयोः स्वाभिमानस्य भावः प्रबलः भवति। ते शिष्टाचारस्य अनुसरणं कर्तुं जानन्ति।

वाल्मीकि

वाल्मीकिः कुंदमालस्य मुख्यः पात्रः अस्ति। नाटकस्य सम्पूर्णा घटना तस्य परितः एव परिभ्रमति। तस्य आश्रमे सर्वाणि घटनानि भवन्ति। वाल्मीकिः स्वभावतः दयालुः सिद्धः महान् महर्षिः। शिष्याभ्यां वने रुदन्तीं वार्तां श्रुत्वा सद्यः तत्स्थानं गच्छति। सीतायाः स्थितिं दृष्ट्वा तस्याः रक्षणस्य दायित्वं स्वयमेव गृह्णाति। स्वयं रामः अपि वाल्मीकिं पुरतः शिरसा नमति। वाल्मीकिः न्यायं प्रेम्णा न्यायस्य अनुसरणं सुनिश्चित्य उग्ररूपं ग्रहीतुं शक्नोति। अकारणात् सीतां त्यक्त्वा रामं ताडयति।

पाठगत-प्रश्ना 11.1

1. कुंदमालस्य कर्ता कः?
2. प्रथमवारं कुंदमाला कदा प्रकाशिता?
3. दिङ्गनागस्य कालः कः?
4. दिङ्गनागस्य निवासः कुत्र आसीत्?
5. कुंदमाले के मुख्याः पात्राः वर्णिताः सन्ति?
6. कुंदमालायाः मुख्यकथा का अस्ति?

7. रामः कुंदमाले कस्य प्रकारस्य नायकः अस्ति?
8. कुंदमाले सीता केन रूपेण चित्रिता?
9. कुशः लवः च के सन्ति?
10. वाल्मीकिविषये कथयतु?

11.3 कुंदमालानाटकस्य कथानकम्

कुंदमालानाटके कथानकं कुलम् षट्-अङ्केषु वर्णितम् अस्ति। नाटकाय दिग्नागः वाल्मीकिलिखितस्य शरामायणस्य उत्तरकाण्डस्य मुख्याधारं कृतवान्, यस्मिन् सीतायाः निर्वासनकथा अस्ति, परन्तु दिग्नागः स्वभक्त्या कथायाः सुखान्तं ददाति।

अंकः -1

प्रथमाङ्कस्य आरम्भे नन्दीमार्गाधीना श्री गणेशस्य स्तुतिः अस्ति, यस्मिन् सूत्रधरः प्रेक्षकाणां रक्षणार्थं भगवतः शिवस्य केशकुण्डलानां प्रार्थनां कृत्वा नाटकस्य तस्य निर्मातारं च प्रेक्षकाणां समक्षं परिचययति, यदा सहसा पृष्ठभूमितः एषा यवनिका कथा प्रादुर्भवति। लक्ष्मणस्य वचनं पृष्ठतः श्रूयते। कथाकारात् प्रेक्षकाः ज्ञायन्ते यत् रावणस्य आश्रमे दीर्घकालं यावत् स्थातुं कारणात् सीतायाः चरित्रस्य विषये बहवः प्रश्नाः उत्थापिताः सन्ति तथा च जननिन्दायाः भयात् रामः गर्भवतीं सीतां त्यक्तवान् अस्ति। लक्ष्मणः तां त्यक्त्वा वनं प्रति गच्छति। एतेन कथाप्रतिष्ठा समाप्ता भवति। वृक्षलताजालपरिवृतानि गंगातीराणि रथः गन्तुं न शक्नोति। अत एव सीता लक्ष्मणौ गंगातीरे शनैः शनैः गच्छतः। गर्भवती भूत्वा सीता शीघ्रमेव श्रान्ता वृक्षच्छायायां उपविशति। विश्रामं कृत्वा लक्ष्मणः सीतां कथयति यत् श्रीरामः जन-आक्रोशस्य भयात् तां त्यक्तवान् इति। एतां कठोरवार्तां प्राप्य सीता आहता मूर्च्छिता च भवति। चेतनां प्राप्य सा अकारणं लक्ष्मणस्य परित्यागस्य विरोधं कृत्वा आत्महत्यायाः सज्जतां करोति। लक्ष्मणः सीतां सान्त्वयन् कथयति यत् रामः तस्याः चरित्रं न शङ्कयति न च तस्य सीताप्रेमस्य हृदये न्यूनीकृतः। रावणस्य आश्रमे त्वं चिरकालं यावत् स्थितः। अतः भवतः चरित्रस्य विषये प्रसृतानां अफवानां कलङ्कात् तेषां कुलं तारयितुं सः भवन्तं परित्यजति। राजभवने वसन् अपि वनवासी इव तिष्ठति। ते जीवनपर्यन्तं अन्येन सह विवाहं न करिष्यन्ति। लक्ष्मणः अपि सीतां शोकात् आत्महत्यां निवारयति। स कथयति यदि सा एवं करोति तर्हि रघुकुलस्य किं भविष्यति। सीता रामाय सन्देशं प्रेषयति यत् सः स्वस्वास्थ्यस्य विषये सावधानः भवेत्, कदापि कर्तव्यात् न व्यभिचरति। सीताम् एकां वने त्यक्त्वा लक्ष्मणः वनदेवान्, ऋषीन्, रक्षकान्, पर्वतान्, गड्गां च सीतायाः रक्षणार्थं प्रार्थयति। अपरं तु महर्षिः वाल्मीकिः शिष्येभ्यः रोदनीया स्त्रियाः विषये श्रुत्वा तत्क्षणमेव तत् स्थानं प्राप्नोति। तत्र सीतायाः परिचयः भवति, सः स्वस्य योगशक्त्या सीतायाः विषये ज्ञायते। सः सीतायाः भारं आत्मनः उपरि गृह्णाति। ते आश्रमं नीताः भवन्ति अत्र सीता गड्गामातरं प्रार्थयति यत् यदि तस्याः प्रसवः सफलः भवति तर्हि सा प्रतिदिनं गड्गायै कुण्डमाला अर्पयिष्यति।

भारतीयनाटकानां
परिचयः

टिप्पणी

अंकः - 2

द्वितीय-अङ्कस्य आरम्भे आश्रम-कन्याद्वयस्य प्रचलति संवादेन महर्षि-वाल्मीकि-आश्रमे सीतायाः पुत्रद्वयं जातम् इति ज्ञायते, येषां नाम लुव-कश-इति। अधुना ते १० वर्षीयाः सन्ति, वाल्मीकिलिखितं रामायणं पठन्ति। रामेन अश्वमेधयज्ञस्य आयोजनं कृत्वा वाल्मीकि इत्यादयः ऋषयः आमन्त्रिताः इति अपि प्रकट्यते। एषा सर्वा सूचना प्रस्तोताद्वारा प्रेक्षकाणां कृते उपलभ्यते। सीता आश्रमे शोकेन निमज्जति। तस्य मित्रं वेदवती तां सान्त्वयति, रामेन तस्याः उपरि यत् अत्याचारं कृतवान् तदर्थं दुःखं न अनुभवति इति निवारयति। सीतायाः अद्यापि राम प्रति प्रेम वर्तते। अद्यापि रामः तां तथैव प्रेम करोति इति सा मन्यते। अपराधी इत्यादीनि वचनानि श्रोतुं न रोचन्ते, रामस्य कृते क्रूराणि मित्रेभ्यः, स्वसखी वेदवतीयाः वचनस्य विरोधं च करोति। वेदवती तान् वदति यत् रामः अश्वमेधयज्ञस्य आयोजनं करोति अस्मिन् यज्ञे सः अन्यस्याः स्त्रियाः हस्तं धारयिष्यति। अथ सीता करुणास्वरं वदति- रामस्य हृदये मम अधिकारः अस्ति, न तु तस्य हस्ते। वेदवती अद्यापि तं सान्त्वयति यत् इदानीं तस्य वने दिवसाः समाप्ताः। तदा सहसा पृष्ठभूमितः एकस्य ऋषिस्य स्वरः श्रूयते यत् सर्वान् आश्रमवासिनः अश्वमेधयज्ञार्थं नैमिषवनं प्राप्तुं प्रार्थयति। सीता एतां सूचनां प्राप्य कुशस्य लुवस्य च प्रस्थानस्य सज्जतायै ततः प्रस्थायति।

अंकः - 3

तृतीयाङ्कस्य आरम्भे सीता, कुशः, लवः च नैमिषवनं प्राप्तवन्तः इति प्रस्तावनाद्वारा प्रकाशितं भवति। नैमीशवने स्थितं वाल्मीक्याः आश्रमं प्रति रामः लक्ष्मणश्च गच्छतः। मार्गे रामः अकारणं सीतां त्यक्त्वा दुःखितः दृश्यते। लक्ष्मणः तेन सह सम्भाषणं कुर्वन् अग्रे गच्छति। रामस्य मनः शान्तं कर्तुं लक्ष्मणः गोमतीनद्याः सुन्दरं चित्रं प्रति तस्य ध्यानं आकर्षयति। रामलक्ष्मणयोः दृष्टिः नदीप्रवाहे प्लवमानायाः मन्दपुष्पमालायां पतति। रामः मालां दृष्ट्वा एव सीताहस्तेन विवृता इति परिजानाति। रामः लक्ष्मणौ च सीतां अन्वेष्टुं गच्छतः यत्र माला आगच्छति। किञ्चित् दूरं गत्वा लक्ष्मणस्य दृष्टिः स्त्रियाः पदचिह्नेषु पतति। रामः चिह्नं दृष्ट्वा सीतायाः चरणस्य इति परिजानाति। रामश्च लक्ष्मणश्च तानि पदानि अनुसरन्ति। कठिनभूमिः अग्रे आगच्छति तदा तानि चिह्नानि अन्तर्धानं भवन्ति। तौ च श्रान्ततां निवारयितुं लतावने उपविशतः। सीता पुष्पाणि उद्धृत्य वृक्षस्य पृष्ठतः तेषां संभाषणं शृणोति। तस्याः कृते दुःखितं रामं दृष्ट्वा सीता तस्य पुरतः गन्तुं बहु कष्टेन आत्मानं निरुध्यते। अथ वाल्मीकिना प्रेषितः बदरायणः मुनिः रामलक्ष्मणयोः अन्वेषणार्थं तां वने प्राप्यते, अनेनैव तृतीयः कर्म समाप्तः।

अंकः -4

चतुर्थ-अङ्कस्य आरम्भे वेदवती-नामिका आश्रम-कन्या स्वसखीं याज्ञवेदीं कथयति यत् तिलोत्तम-नामकः अप्सरा सीतारूपेण रामस्य सम्मुखं गमिष्यति, रामस्य हृदये सीता-प्रेमस्य मूल्याङ्कनार्थं सीता इव व्यवहारं करिष्यति इति। यदा याज्ञवेदी तां कथयति यत् तेषां वार्तालापं रामस्य मित्रेण कौशिकेन श्रुतम्, तदा वेदवती तिलोत्तमस्य तत् निवारयितुं निश्चयं करोति। एतयोः संवादेन एतदपि ज्ञायते यत् वाल्मीक्याः प्रभावात् कोऽपि पुरुषः आश्रमस्य सोपानकूपे स्थितां

स्त्रियं द्रष्टुं न शक्नोति तथा च सीता अद्यत्वे पूर्णादिनं एकस्मिन् एव सोपानकूपस्य तटे उपविशति। इति संभाषणानन्तरं वेदवती तिलोत्तमं गच्छति यज्ञवेदी च सीतां गच्छति। अनेन सह परिचयः समाप्तः भवति।

सीता १४ वर्षाणां निर्वासनकाले चित्रकूटस्य वनदेव्याः मायावतीयाः उपहाररूपेण दत्तानि वस्त्राणि धारयित्वा सोपानस्य तटे उपविश्य स्वस्य दुःखानि स्मरणं कृत्वा रोदिति। याज्ञवेदी तां शान्तं कृत्वा हंसयुगलं दर्शयति मनोरञ्जयति। तदा रामस्य बाल्यमित्रः कण्वः वाल्मीक्याः आज्ञानुसारं वनस्य सौन्दर्यं दर्शयित्वा रामस्य मनोरञ्जनाय आगच्छति। यदा कण्वः रामं त्यक्त्वा गच्छति तदा रामः धूमजन्यं नेत्रेषु दाहसंवेदनां दूरीकर्तुं मुखप्रक्षालनार्थं सोपानकूण्डं गच्छति। अथ तत्र सीतायाः प्रतिबिम्बं पश्यति। पुरतः सीतां न प्राप्य सः अचेतनः भवति। ततः स्पृश्य सीता तम् आनयति चेन्द्रियम। रामः सीतां अग्रे आगन्तुं प्रार्थयति। सीता अपि तस्मै उत्तरं ददाति। यदा रामः प्रयासे न सफलः भवति तदा पुनः अचेतनः भवति। अस्मिन् समये सीता स्वस्य आज्चलेन वायुं फूत्करोति, नलिके आनयति च। रामः चेतनमागत्य एव सीतायाः धारितं वस्त्रं विहाय सीता इति परिचिनोति। स तां आवृत्य महतादरेण शालं पातयति यत् सीता उद्धृत्य गच्छति। सायं भवति एव सीता आश्रमं प्रति आगच्छति। रामः आश्चर्येण एतां समग्रं घटनां चिन्तयति यदा विदूषकः आगत्य वेदवती-तिलोत्तमयोः संभाषणस्य विषये कथयति। रामः निश्चयः भवति यत् तिलोत्तमा एव एतं उपहासं कृतवान्।

अंकः -5

परेण दिने प्रातःकाले विदूषकः तपस्विनः सङ्गृह्णाति। रामं च सभाभवनं प्रति स्वेन सह नयति। रामः पूर्वघटनायाः विषये चिन्तयति। तस्य मनः न विश्वसितुम् अशक्नोत् यत् एतत् सर्वं भ्रमः एव। यतः सीतायाः प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा तस्य मनसि नूतनं चौतन्यं जागरितम् आसीत्। सः सीतां स्मरन् पुनः पुनः। विनोदी तं दोषयति यत् सः सीतां केवलं तेषां वचनेन एव प्रेम करोति न तु तेषां हृदयेन। अन्यथा किमर्थं तां त्यजेत्? रामः स्वं निर्दोषं सिद्धयति। तपस्वीनां आगमनसमयः समीपः अस्ति, रामः बहिः विदूषकं दृष्ट्वा आगन्तुं याचते। विदूषकः बहिः गमनमात्रेण तपस्वीद्वयं दृष्ट्वा रामं कथयति यत् बहिः रामलक्ष्मणयोः आकारे सम्यक् स्थितौ बालकौ स्तः, ये वाल्मीकिलिखितायाः रामायणकथां कथयितुं आगताः सन्ति। इति श्रुत्वा रामः भावविह्वलः सन् तान् शीघ्रं अन्तः आनेतुं आदेशं ददाति। कुशं लुवं च दृष्ट्वा तस्य मनसि विचित्रभावनाः उद्भवितुं आरभन्ते। तस्य नेत्रयोः अश्रुपातः आगच्छति। रामः तान् अङ्के सिंहासने उपविश्य प्रेम्णा आलिंगयति। तान् पश्यन् मन्यते यत् यदि सीता अपि पुत्रं जनयति स्म तर्हि तस्य बालकः अपि समानवयसः स्यात्। तदा सहसा विदूषकः उद्घोषयति यत् रामः लुवं कशं च अवतारयतु यतोहि रघुवंशीभ्यः परं यस्मिन् सिंहासने उपविशति तस्य शिरः भग्नं भवति। रामः सद्यः तान् अवतारयति, सिंहासने उपविश्य अपि सः अक्षतः तिष्ठति इति दृष्ट्वा आश्चर्यचकितः भवति। तान् पृच्छति। उभौ अपि द्विजौ भ्रातरौ स्तः। आहुः वयं सूर्यवंशी अस्माकं गुरुः महर्षि वाल्मीकिः। ते अपि कथयन्ति यत् तेषां माता तेषां पितरं क्रूरनामानि आह्वयति। तेषां माता वाल्मीकि वाध इत्यादयः आश्रमवासिनः तां देवी इति वदन्ति। एतेभ्यः सर्वेभ्यः रामः अनुमानं करोति यत् तौ

टिप्पणी

भारतीयनाटकानां
परिचयः

टिप्पणी

सीतायाः बालकौ स्तः। इदानीं तस्य मनः अधिकं विचित्रं भवति। ततः सहसा पृष्ठभूमितः एकः स्वरः आगच्छति यत् लवः कुशः च रामायणं गायितुं आरभन्तु इति वदति तथा च रामः स्वमित्रैः सह तत्र समागत्य रामायणं श्रोतुं सन्देशं प्रेषयति। एतेन पञ्चमः अंकः समाप्तः भवति।

अंकः - 6

सभा मण्डपे समागत्य रामस्य अनुमतिया कुशः लवः च दश्रथस्य विवाहात् सीतायाः निर्वासनपर्यन्तं रामायणस्य कथां कथयन्ति। रामस्य मनसि एकः संशयः आगच्छति यत् कदाचित् सीतायाः मृत्युकारणात् वाल्मीकिः कथां अधिकं न कथितवान् स्यात् सः कान्वम् आह्वयति यत् अग्रे घटनां ज्ञातुं शक्नोति। कण्वः तान् कथयति यत् कुशः लवः च रामस्य बालकाः सन्ति। एतां वार्तां श्रुत्वा रामः लक्ष्मणः कुशः लवः च मूर्च्छितः भवन्ति। ततः सीता वाल्मीक्या सह प्रविशति। उभौ सर्वान् चौतन्यं आनयति। वाल्मीकिः रामं कठोरवचनैः ताडयति यत् सः सीतां अग्निपरीक्षायाः माध्यमेन नीत्वा अपि केषाञ्चन जनानां आग्रहेण सीतां त्यक्तवान् ततः सीता स्वस्य चरित्रस्य विषये प्रमाणं दातुं आदेशं ददाति। सीता सभायां प्रार्थयति यत् पृथिवी देवी आगत्य सर्वेभ्यः कथयतु यत् सीता सद्शीलः भर्तुः भक्तः अस्ति वा न वा। सीतायाः वैभवात् पृथिवी देवी आविर्भूता, सीतायाः चरित्रविषये रामं मोहयति। रामः सीतां स्वीकुर्वति। लक्ष्मणस्य सल्लाहेन रामः स्वपुत्रं कुशं राज्यस्य उत्तराधिकारीं कृत्वा लवं युवराजं नियुक्तं करोति, एतेन नाटकस्य समाप्तिः भवति।

11.4 कुंदमालस्य सैद्धान्तिकानुप्रयोगः

दिग्नागः स्वस्य कुंदमाला-नाटके सरल-नाट्य-अनुकूल-शैल्याः प्रयोगं कृतवान् अस्ति। तस्य भावव्यञ्जने यत् नाटकीयं योजना प्रयुक्ता तत् सफलं सिद्धं भवति। तस्य भाषायां जटिलता नास्ति तथा च संवादान् सरलं रोचकं च कर्तुं दीर्घसंवादानाम् उपयोगं न करोति। संवादिषु अभिनयस्य कृते बहु स्थानं भवति। अन्येषां संस्कृतनाट्यकारानाम् इव सः अपि कृत्रिमशैल्याः प्रयोगं न करोति। न चरितं अतिशयोक्तिं करोति। रामः, सीता, लक्ष्मणः, लवः, वाल्मीकिः च सामान्यजनाः इति दर्शिताः। कथानकस्य आधारेण तस्य तुलना प्रायः भवभूतेन सह भवति किन्तु भवभूति-दीङ्गनागयोः बहु भेदः अस्ति। उभौ अपि एकस्मिन् कथानकस्य आधारेण स्वनाटकानि लिखितवन्तौ अपि नाटकस्य उपचारविषये तयोः मध्ये बहु भेदः अस्ति। नाटके दिग्नाग इत्यनेन प्रयुक्ताः युक्तयः नाटकं रोचकं आकर्षकं च कुर्वन्ति।

यदि वयं दिग्नागस्य संवादं पश्यामः तर्हि तस्य स्वकीयाः विशिष्टाः लक्षणाः सन्ति। संवादाः दृश्यकाव्यस्य जीवनवत् भवन्ति। एते संवादाः कथायाः गतिं ददति। संवादाः सरलाः अवगम्याः च भवेयुः इति नाट्यस्य कृते अत्यन्तं आवश्यकः गुणः अस्ति। दीर्घसंवादाः प्रेक्षकाणां भारं जनयितुं भयं जनयन्ति तथा च तत्सह एते दीर्घसंवादाः भावानाम् प्रभावं अपि बाधन्ते। अत एव दिग्नागः स्वस्य कुंदमाला-नाटके कस्यापि भावस्य विस्तरेण वर्णनं न करोति, अपितु केवलं मार्मिकतया एव व्यञ्जयति। संवादाः आरम्भात् अन्ते यावत् लघु रोचकाः च सन्ति। अत एव दिग्नागस्य नाटकं नाट्यस्य समीपस्थं दृश्यते।

अन्ते वयं वक्तुं शक्नुमः यत् कुंदमाला करुणारसस्य आधारेण निर्मितं नाटकम् अस्ति। दिग्नागः करुणरसं बहु सुन्दरं व्यज्यते। तस्य नाटकं पठन् पश्यन् च पाठकाः दर्शकाः च सहजतया सीता-रामयोः सहानुभूतिम् अनुभवन्ति। तेषां शोकदर्शकस्य दुःखं भवति। एवं कुण्डमाला संस्कृतसाहित्यस्य नाटकं यत् सीताप्रवासकथां आधाररूपेण गृह्णाति किन्तु यथावत् न प्रयुज्यते। अपितु कविः दिग्नागः स्वकल्पनायाः सह तस्याः कथायाः अन्तं सुखान्तरूपेण परिणमयति, नाट्यशिल्पं मनसि कृत्वा नाटकं लिखति।

पाठगत प्रश्नाः 11.2

1. कुंदमालानाटके कति अँकाः सन्ति?
2. प्रथम-अंक्याः आरम्भे किं भवति?
3. कस्मिन् कृतौ कुश-लवयोः जन्मविषये सूचना अस्ति?
4. कस्मिन् क्रियायां छायाविधिः प्रयुक्ता भवति?
5. कस्मिन् कर्मणि रामायणकथा वर्णिता?
6. कुंदमाला नाटकान्ते सीता पृथिव्याः गर्भे प्रविशति वा?

भवता किं ज्ञातम्

- कुंदमाला इति संस्कृतनाटकं दिग्नागेन रचितम्।
- दिग्नागस्य समयकालः १००० ई. इति निर्धारितः अस्ति।
- नाटकस्य मूलकथा रामायणे वर्णिता सीतायाः निर्वासनकथा अस्ति।
- नाटकस्य नामकरणस्य आधारः तृतीय-अङ्के एकः प्रसंगः अस्ति यस्मिन् रामलक्ष्मणः गोमती-जलधारायां प्रवहन्तीं कुंदमालां पश्यति। तां मालां दृष्ट्वा रामः सीतां स्मरन् दुःखितः भवति। अस्याः घटनायाः कारणात् अस्य नाटकस्य नाम कुंदमाला अभवत्।
- कुंदमालानाटके षट् अँकाः सन्ति।
- कुंदमाला नाटकस्य सुखान्तः अस्ति। अस्मिन् रामः सीता च एकीभवति।

भारतीयनाटकानां
परिचयः

टिप्पणी

पाठान्त प्रश्नाः

1. संस्कृतनाट्यकारस्य दिङ्नागस्य विषये लिखत?
2. कुंदमाला नाटकस्य मूलकथायाः विषये लिखत?
3. कुंदमाला नामकरणविषये लिखत?
4. कुंदमाला कथा उत्तररामचरितम् च कः भेदः?

पाठगत-प्रश्नानां उत्तरायणि

11.1

1. दिङ्नाग
2. 1923
3. 1000 ई
4. सुदूरदक्षिणभारते स्थितं अररालपुरम्
5. रामः, लक्ष्मणः, सीता, कुशः तथा लुवः वाल्मीकि च।
6. रामायणे वर्णिता सीताप्रवासकथा
7. धीरोदत्तः
8. हृदये भर्तुः प्रति गहनं आदरं धारयन्त्याः भारतीया आदर्शमहिलारूपेण।
9. रामसीतासुतः
10. वाल्मीकिः दयालुः सिद्धः महर्षिः अस्ति यः सीतायाः निर्वासनानन्तरं स्वस्य आश्रमे रक्षणं कृतवान् ।

11.2

1. षट्-अंकाः
2. प्रथमकर्मारम्भे लक्ष्मणः सीतां वने त्यक्तुं गच्छति।
3. द्वितीयं अंकः
4. चतुर्थः अंकः
5. षष्ठे अंके
6. न।